

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В УКРАИНЕ: РЕАЛЬНОСТЬ И ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ

Требин М. П.

Проанализированы основы формирования гражданского общества в Украине, особенности становления основных институтов гражданского общества в контексте мировых тенденций. Предложены пути дальнейшего совершенствования институтов гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, общественные организации, политические партии, благотворительные фонды.

CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: REALITY AND WAYS OF FORMING

Trebin M. P.

Analyzed the basis for the formation of civil society in Ukraine, especially the formation of the basic institutions of civil society in the context of global trends and the ways of further development of civil society institutions.

Key words: civil society, the state, civil society organizations, political parties, charitable foundations.

УДК 321.64/.8

О. І. Романюк, доктор політичних наук, доцент

ЧАСОВІ МЕЖІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Розглянуто проблему часових меж трансформацій посткомуністичних суспільств. Визначено їх вихідну та кінцеву позиції. Доведено, що вихідною позицією посткомуністичних трансформацій є втрата комуністичною партією урядової влади, а кінцевою – консолідація посткомуністичного режиму, незалежно від того, на демократичній чи авторитарній основі вона здійснюється.

Ключові слова: посткомуністичні трансформації, консолідація політичного режиму, тоталітаризм, авторитаризм, демократія.

Актуальність проблеми. Посткомуністичні трансформації не можна розглядати як безкінечно тривалий процес. Будь-який трансформаційний

процес завжди має свої межі, що відокремлюють його від інших, порівняно стабільних станів, які мають іншу логіку та інші чинники свого розвитку. Визначення меж перебігу трансформаційних процесів має велике значення, оскільки це дозволяє краще осмислити особливості та тенденції періоду якісних змін політичних режимів (режимів функціонування політичної системи). Межі будь-якого трансформаційного процесу (в тому числі посткомуністичних трансформацій) визначають його вихідна та кінцева позиції. У політологічній літературі проблему вихідної та кінцевої позицій посткомуністичних трансформацій ще не достатньо розроблено.

Існують декілька підходів до визначення їх вихідної позиції. Х. Лінц та А. Степан вважають, що трансформації комуністичних режимів розпочалися після смерті Й. Сталіна, внаслідок чого вони з тоталітарних перетворилися на «посттоталітарні», тобто такі, що посідають проміжне місце між тоталітаризмом та авторитаризмом, оскільки на цій стадії комуністична влада хоч і втрачає деякі властивості тоталітаризму, що первісно визнавалися іманентними (харизматичне лідерство, монолітність правлячої еліти, перманентний терор), але не дотягує до якості «чистого» авторитаризму, оскільки зберігається не тільки ідеологічний та партійний характер держави (хоч і не в такій жорсткій формі), але й відсутнє громадянське суспільство [1–3]. Схожу думку в передмові до другого видання «Джерел тоталітаризму» висловила Х. Арендт, яка зауважила, що після смерті Сталіна розпочався *«справжній, хоча і неоднозначний процес детоталітаризації»* [4, с. 14]. Натомість Р. Арон та М. Джилас вважають, що зміни в комуністичних країнах у післясталінський період не призвели до загибелі тоталітарних режимів, а лише спричинили зміну форм та методів тоталітарного панування [5, с. 262; 6, с. 333]. Пізніше З. Бжезинський наголосив, що в одних колишніх комуністичних країнах політичні режими напередодні свого краху набули авторитарної якості, а в інших – залишилися тоталітарними [7, р. 255]. Питання про якість вихідної позиції посткомуністичних трансформацій і досі залишається відкритим.

Ще менш з'ясованим залишається й питання про кінцеву позицію трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах. Відповідно до первинної парадигми транзитології кінцевою позицією успішних переходів є набуття політичним режимом демократичної якості. Моніторинг програми «Nation in Transit», яку міжнародна правозахисна організація «Freedom House» здійснює в посткомуністичних країнах, засвідчив, що на кінець 2012 р. у восьми країнах політичні режими набули якості консолідованих демократій, у шести наближаються до цієї якості, у семи вони набули якості консолідованих авторитарних режимів, у трьох наближаються

до цієї якості, а п'ять країн мають гібридні режими, що балансують між авторитаризмом і демократією [8]. У зв'язку з цим виникає запитання: якщо в низці посткомуністичних країн політичні режими консолідувалися не на демократичній, а на авторитарній основі, то чи може це свідчити про закінчення трансформаційного процесу? Відповіді на це запитання немає й досі.

Мета статті полягає у визначенні часових меж посткомуністичних трансформацій через осмислення їх вихідної та кінцевої позицій.

Виклад основного матеріалу. Суспільство є динамічним організмом, де постійно відбуваються певні зміни, які можна поділити на два типи: 1) такі, що *не приводять до перетворення системної якості* (їх наслідком є лише вдосконалення або, навпаки, погіршення цієї якості); 2) такі, що *приводять до заміни однієї якості системи на іншу*. Зміни, внаслідок яких відбувається заміна однієї системної якості на іншу, й мають право характеризуватися як «*трансформація*», або «*перехід*». Хоча в політологічній літературі спостерігаються спроби протиставлення цих понять [9, с. 47], проте насправді вони характеризують той самий процес, але з різних позицій. Поняття «перехід» характеризує процес з позиції визначення його вихідного та кінцевого пунктів (перехід від пункту А до пункту В); поняття «трансформація» – з позиції якісних перетворень, що відбуваються в процесі переходу (перетворення якості А на якість В) (рис. 1).

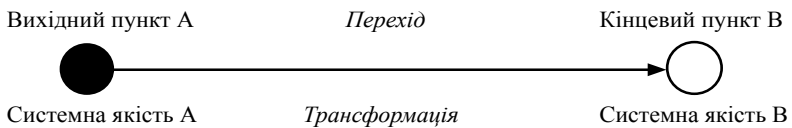

Рис. 1. Лінійна модель транзитивного (трансформаційного) процесу

«Перехідним періодом, – пише Л. Угрин, – називають час, протягом якого долається дистанція від колишнього (вихідного) якісного стану суспільства до його нового якісного стану» [10, с. 46]. Визнаючи, що комуністичні режими у більшості країн зазнали певної еволюції в післясталінський період, не можна не помітити, що її сутність полягала не в розриві з тоталітарними принципами, а лише у *зміні засобів* тоталітарного контролю. Аж до своєї загибелі вони зберігали тоталітарні засади.

З точки зору системного підходу особливості тоталітаризму полягають у суцільній монополізації суспільного життя [11]. Тоталітаризму притаманні монополія комуністичної партії на владу, монополія комуністичної держави на засоби суспільного виробництва, монополія комуністичної ідеології. Су-

цільний монополізм відрізняє тоталітарні режими від авторитарних, за яких монополізм існує переважно у політичній сфері, а позаполітичні характеризуються обмеженим плюралізмом (в економічній сфері існують самостійні підприємницькі структури, в культурній – спостерігається відносний рівень духовної свободи). Обмеженість економічного плюралізму спричиняє те, що владна еліта створює сприятливіші умови для діяльності тих структур, куди вклали кошти її представники. Обмеженість культурного плюралізму зумовлена заборонаю на використання духовної свободи для боротьби проти режиму (табл. 1).

Таблиця 1

Структурне порівняння основних типів політичних режимів

Сфера	Режим		
	Тоталітарний	Авторитарний	Демократичний
Економічна	<i>Монополізм</i> (монополія держави на розпорядження засобами суспільного виробництва)	<i>Плюралізм</i> (обмежений урядовим протекціонізмом структурам, що пов'язані з правлячою елітою)	<i>Плюралізм</i> (вільна конкуренція підприємницьких структур)
Політична	<i>Монополізм</i> (монополія однієї партії на державну владу)	<i>Монополізм</i> (монополія правлячої еліти на урядову владу)	<i>Плюралізм</i> (вільна конкуренція політичних партій за урядову владу)
Культурна	<i>Монополізм</i> (монополія партійно-державної ідеології)	<i>Плюралізм</i> (обмежений застереженнями щодо використання проти урядової влади)	<i>Плюралізм</i> (вільна конкуренція ідей та ідеологій)

Оскільки аж до своєї загибелі комуністичні режими зберігали монопольні засади суспільного життя, то про зміну системної якості за їх функціонування казати не можна. Інша річ, що, знищивши і політичну, й економічну, й ідеологічну конкуренцію, вони позбавили себе механізмів інтенсивного розвитку, що спричинило системну кризу і призвело до серії непослідовних реформ, які, однак, не скасували структурні основи тоталітарної системи. Проте не можна як перебільшувати, так і принижувати роль реформ у загибелі тоталітаризму. Реформи не призводили до докорінної зміни якості суспільного ладу, але, розхитуючи структурні підвалини тоталітарної системи, вони викликали процес її ерозії. Р. Скідельські, характеризуючи якість комуністичних режимів напередодні їх загибелі, вживає термін «*занепалий тоталітаризм*» [12, с. 135]. Автор

цієї статті у своїй монографії, присвяченій посткомуністичним трансформаціям, визначив це як «*конаючий тоталітаризм*» [13, с. 90]. Але, незважаючи на всі відмінності комуністичних режимів післясталінської доби від класичного тоталітаризму, їх треба все ж таки віднести до тоталітарного типу, бо структурний каркас тоталітарної системи, хоча й у значно зруйнованому вигляді, зберігався до падіння комуністичної влади.

Вихідним пунктом посткомуністичних трансформацій треба визначити втрату комуністичною партією урядової влади або, принаймні, монополії на неї. Оскільки за комуністичного тоталітаризму комуністична партія є «ядром» політичної системи, а позаполітичні сфери політизуються (економіка потрапляє під жорстке регулювання партійної держави, культурна сфера – під жорсткий контроль партійної ідеології), то позбавлення партії монополії на урядову владу спричиняє дезінтеграцію не тільки політичної, а й усієї суспільної системи. Хоча в Радянському Союзі конституційне положення про керівну роль комуністичної партії було скасовано ще піл час «перебудови», а в низці інших комуністичних країн – у перебігу аналогічних процесів, але фактично система суцільного монополізму продовжувала животіти в них аж до відсторонення комуністів від урядової влади. Досвід посткомуністичних країн свідчить, що початок радикальних економічних реформ, сутність яких полягала у відживленні інституції приватної власності, роздержавленні та приватизації виробництва, включенні механізму економічної конкуренції, був пов'язаний саме із втратою комуністичною партією урядової влади. Це ж стосується й сфери культури, яка після відсторонення компартії влади остаточно позбавилася від ідеологічного диктату та партійного контролю.

Будь-який трансформаційний процес має свою як вихідну позицію, так і кінцеву. Остання пов'язана з набуттям явищем, що зазнає змін, нової сталої якості. Чітким критерієм усталення нового політичного режиму є його консолідація, яка за своєю сутністю являє собою зміцнення режиму через згуртування політичної еліти (1-й етап), а згодом усього суспільства (2-й етап) на ґрунті визнання певних інститутів, норм та принципів. Консолідації прагне будь-який режим, оскільки це надає йому стабільності. Але консолідація може здійснюватися як демократичним методом, так і авторитарним. За авторитарного методу згуртування політичної еліти відбувається навколо певного лідера (або лідерів) та запропонованих ним (ними) принципів, способів та засобів здійснення влади. Демократична консолідація – це більш складний процес, бо вона не нав'язується «зверху», а виникає внаслідок *домовленостей* між основними політичними силами суспільства.

У політологічній літературі попереднього періоду успішними розглядалися переходи, які своїм наслідком мали консолідацію політичного режиму на демократичних засадах. У разі формування авторитарного режиму вва-

жалося, що транзитивний (трансформаційний) процес було перервано. Таке розуміння було спричинене тим, що попередні переходи відбувалися від авторитарних режимів. Це зумовлювало варіації руху (прямого та зворотного) між двома типами політичних режимів – авторитаризмом та демократією, що проаналізував у своїй праці С. Гантінгтон [14, с. 52–57]. У разі ж посткомуністичних трансформацій до координат аналізування долучається третій тип – тоталітаризм. Оскільки за посткомуністичних трансформацій перехід відбувається від тоталітарної якості суспільного організму, то виникає можливість трьох варіантів перебігу трансформаційних процесів: 1) прямого переходу від тоталітаризму до демократії; 2) переходу від тоталітаризму до авторитаризму (з можливою подальшою трансформацією авторитарного режиму на демократичний); 3) повернення суспільства до попереднього, тоталітарного стану [15].

Консолідація авторитарного режиму, як і консолідація демократичного, робить суспільно-політичний перехід у посткомуністичних країнах завершеним, оскільки відбувається перетворення попередньої (тоталітарної) якості суспільної системи на нову (авторитарну). Про зміну якості політичного режиму з тоталітарного на авторитарну свідчить те, що в таких країнах відбулися істотні зміни в позаполітичних сферах суспільного життя. В економіці було демонтовано адміністративно-командну (державну) модель, відновлено інституцію приватної власності, здійснено заходи щодо роздержавлення суспільного виробництва, хоча переважна її частка опинилася в руках олігархічних кланів (табл. 2).

Таблиця 2

Тип економіки посткомуністичних країн, які здійснили перехід до авторитаризму

Країна	Тип економіки	Приватний сектор, % до ВВП
Росія	Змішана капіталістична (перехідна)	70
Казахстан	Змішана державна (перехідна)	65
Азербайджан	Змішана капіталістична (перехідна)	60
Таджикистан	Змішана державна (перехідна)	50
Узбекистан	Змішана державна	45

Джерело: [16, с. 74, 278, 300, 462, 586, 648].

Характеризуючи перехідні процеси у цій групі країн, О. Гаврилишин зауважує: «У практичному сумному сенсі можна сказати, що вони поки що «завершені» через те, що ці країни потрапили у пастку олігархічно-автократичного режиму часткового капіталізму і є далекими від розвиненої демократії» [17, с. 311]. Якісні

зміни відбулися також у сфері культури, де було скасовано монополію комуністичної ідеології, внаслідок чого суспільна культура набула плюралістичного характеру. Однак цей плюралізм має обмежений характер, оскільки духовна свобода не може використовуватися проти політичного режиму.

У ранніх транзитологічних працях перехід до авторитарних режимів розглядався як негативний результат перебігу транзитивних процесів, що було спричинено дихотомічним розумінням їх спрямування. За інерцією така думка поширилася й на аналізування посткомуністичних трансформацій. Проте стосовно посткомуністичних трансформацій таке сприйняття переходів до авторитаризму не уявляється цілком вірним. Дійсно, порівняно з переходами до демократії перехід до авторитаризму є менш бажаним явищем. Але слід зважити на те, що в умовах посткомунізму перехід здійснюється від тоталітарних режимів. Якщо порівняти новий (авторитарний) стан з попереднім (тоталітарним), то можна констатувати, що перехід від тоталітаризму до авторитаризму являє собою певний *позитивний крок* у розвитку суспільно-політичної системи, оскільки авторитарні режими надають суспільству більше свободи порівняно з тоталітарними. Хоча розширення меж свободи при переході від тоталітаризму до авторитаризму є обмеженим і стосується більше позаполітичних сфер суспільного життя, але таке розширення іманентно спричиняє формування структурних передумов для подальшого (у більш-менш далекій перспективі) руху до демократії.

Висновки. Посткомуністичні трансформації мають аналізуватися насамперед як посттоталітарні, тобто як перехід від тоталітарної якості суспільного організму до іншої. При цьому треба враховувати, що ступінь саморуйнування тоталітарних систем напередодні своєї загибелі у різних комуністичних країнах був відмінним, що зумовило відмінні темпи, спрямування та наслідки трансформаційних процесів. Остаточну загибель тоталітарних режимів та відповідно початок процесу докорінних якісних змін (трансформації) спричиняє втрата комуністичною партією урядової влади, оскільки це викликає дезінтеграцію не тільки попередньої політичної, а й усієї суспільної системи. У зв'язку з цим період змін, які передували загибелі комуністичних режимів, доцільно визначити як *ерозію* тоталітаризму, бо вони ставили за мету не відмову від старої системи, а її збереження шляхом фасадного оновлення.

Безумнівним кінцевим пунктом посткомуністичних трансформацій є консолідація нового (посткомуністичного) режиму, незалежно від того, на якій основі, демократичній чи авторитарній, вона відбулася. Процес посткомуністичних переходів у тих країнах, де політичні режими консолідувалися на демократичній або авторитарній основі, є закінченим, оскільки в них усталилася

нова (не тоталітарна) системна якість суспільного організму. Хоча для країн з консолідованими авторитарними режимами у перспективі є можливість переходу до демократії, але то буде інший трансформаційний процес, вихідною позицією якого стане авторитарне суспільство, з притаманною йому політичною й економічною системами та соціокультурним підґрунтям.

Що стосується країн з напівконсолідованими демократичними та авторитарними режимами, а також тих, у яких перетинаються демократичні та авторитарні тенденції або (як у Беларусі та Туркменистані) набули сили зворотні (тоталітарні) тенденції суспільного розвитку, то в них процеси якісних змін ще не завершено. Інша річ, що відсутність консолідації політичних режимів цих країн зумовлюють як чинники, спричинені їх тоталітарним комуністичним минулим, так і чинники, що виникли в процесі переходу або пов'язані з особливостями їх докомуністичного розвитку. Тому питання про кінцевий пункт *посткомуністичних* трансформацій таких країн залишається відкритим. Але це потребує окремого аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Linz J. J. Totalitarian and Authoritarian Regimes / J. J. Linz // Handbook of Political Science / ed. by F. I. Greenstein, N. W. Polsby. – Reading (Mass) : Addison-Wesley Pub. Co, 1975. – Vol. 3: Macropolitical theory. – P. 175–411.
2. Linz J. J. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe / J. J. Linz, A. Stepan. – Baltimore (MD), L. : Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
3. Linz J. J. Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe, with Reflections in Latin America and Eastern Europe / J. J. Linz, A. Stepan, R. Gunter // The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective / ed. by R. Gunter, P. N. Diamandouros, H.-S. Puchle. – Baltimore : John Hopkins University Press, 1995. – P. 77–123.
4. Арндт Х. Джерела тоталітаризму : пер з англ. / Х. Арндт. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм : пер с фр. / Р. Арон. – М. : Текст, 1993. – С. 262.
6. Джилас М. Лицо тоталитаризма : пер. с сербо-хорват. / М. Джилас. – М. : Новости, 1992. – 541 с.
7. Brzezinski Z. The Grand Failure: the Birth and Death of Communism in the Twentieth Century / Z. Brzezinski. – N. Y. : Collier books, 1990. – 304 p.
8. Nations in Transit 2013: Ratings Tables [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2013_Tables_FINAL.pdf.
9. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38–59.
10. Основи політичної науки : курс лекцій. – Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути / за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 1997. – 336 с.
11. Романюк О. І. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів / О. І. Романюк // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 555. – Сер. Питання політології. – Х., 2002. – Вип. 9. – С. 16–25.

12. Скидельски Р. Дорога от рабства. Об экономических и политических последствиях краха коммунизма : пер с англ. / Р. Скидельски. – М. : Ad Marginem, 1998. – 238 с.
13. Романюк О.І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій : монографія / О.І. Романюк. – Х. : ХДАК, 2011. – 376 с.
14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 386 с.
15. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політ. менеджмент. – 2006. – № 3 – С. 35–50.
16. Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / ed. by A. Motyl, A. Schnitzer. – N. Y. : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XVII, 666 p.
17. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень : пер. з англ. / О. Гаврилишин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 384 с.

ВРЕМЕННЫЕ РАМКИ ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В КОНТЕКСТЕ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА

Романюк А. И.

Рассмотрена проблема временных рамок трансформаций посткоммунистических обществ. Определены их исходная и конечная позиции. Доказано, что исходной позицией посткоммунистических трансформаций является утрата коммунистической партией правительственной власти, а конечной – консолидация посткоммунистического режима, независимо от того, на демократической или авторитарной основе она осуществляется.

Ключевые слова: *посткоммунистические трансформации, консолидация политического режима, тоталитаризм, авторитаризм, демократия.*

TIME FRAME OF THE POSTCOMMUNIST TRANSFORMATION IN THE SYSTEMS APPROACH CONTEXT

Romanyuk O. I.

The author investigates the problem of post-communist transformation timing of societies and defines their starting and ending positions. It is proved that the starting point of the postcommunist transformations is the loss of governmental power by the Communist Party, and the ultimate one is the consolidation of the postcommunist regime irrespective of their democratic or authoritarian nature.

Key words: *postcommunist transformation, consolidation of political regime, totalitarianism, authoritarianism, democracy.*

